

SLOVENSKE KULTURNE USTANOVE NA PRIMORSKEM MED
KULTURNIM IN POLITIČNIM POSLANSTVOM*Aleš GABRIČ*

Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

IZVLEČEK

Primorski Slovenci so lahko po koncu vojne vnovič uporabljali materni jezik v javnih in kulturnih ustanovah, česar jim fašistični režim ni dovolil. Pri tem je prišlo do precejšnjih razlik med conama A in B Julijske krajine. V Coni A je ZVU zahtevala "nepolitično" dejavnost kulturnih ustanov in prihajala v spore z vodstvom slovenskega osvobodilnega gibanja, v Coni B pa je nova slovenska oblast prilagajala šolski sistem in delovanje kulturnih ustanov sistemu v matični Sloveniji.

Tržaško vprašanje je bilo po letu 1945 eno od najbolj žgočih političnih problemov, ki pa se ni omejevalo zgolj na politične zadeve. Kot eno od osnovnih nalog so zavezniki in Slovenci omenjali obuditev slovenskih (in z jugoslovanskega vidika gledano tudi hrvaških) kulturnih ustanov, ki jih je zatrla fašistično raznarodovanje v dvajsetih letih. Na prvem mestu je bilo vprašanje uporabe jezikov v javnih ustanovah in vprašanje šolstva, slovenska stran pa je pokazala velik interes tudi za pomembnejše narodne kulturne ustanove.

Pri tem nikakor ni šlo za pravice zmagovalca, za popuščanje slovenski strani ali za novosti in dosežke, ki jih Slovenci na tem ozemlju še niso uživali. Slovenci so vsaj v prvem obdobju zahtevali pravice, ki so jih deloma že imeli v Avstro-Ogrski, pa so te pravice po njenem razpadu in priključitvi Primorske začeli fašisti Slovincem odvzemati. Trst in Gorica sta bila namreč pred 1. svetovno vojno tudi pomembni slovenski kulturni žarišči. Na Primorskem je izhajalo več slovenskih časopisov, že v Avstro-Ogrski je bilo na zavidljivi ravni slovensko ljudsko šolstvo. Za mejo, potegnjeno po 1. svetovni vojni, je ostalo tudi nekaj slovenskih srednjih šol, kar je bilo precej boleče, saj so bile srednje šole v notranjosti po večini nemške, na Primorskem pa italijanske. Popolna slovenska gimnazija v Gorici je bila najbolj "slovenska" od vseh avstrijskih državnih gimnazij, Slovenci so imeli paralelke tudi na eni od tržaških gimnazij, dolgoletno tradicijo je imela realka v Idriji, slovenski pa sta bili še trgovska šola v Trstu in učiteljske v Tolminu (Glas zveznikov, 6. 8.

1945). V letih pred 1. svetovno vojno, v času močnega klerikalnega pritiska na slovenske kulturne ustanove v Ljubljani, ki so imele večinoma liberalno vodstvo, je vedno bolj pojemala misel na ustanovitev prve slovenske univerze v Ljubljani, namesto tega pa so se porodile pobude za ustanovitev le-te v Trstu, o čemer so razmišljali še po vojni leta 1919 (Benedetič, 1981, 80-84).

Od številnih društev, ki so gojila slovensko petje in gledališko igro, prirejala predavanja in tečaje, je bilo pred 1. svetovno vojno za Primorce najpomembnejše tržaško Dramatično društvo, ustanovljeno 1902. leta. Tri leta kasneje, v začetku leta 1905, je bil dograjen Narodni dom, v katerem je bila že oktobra 1907 prva predstava poklicnega slovenskega gledališča v Trstu. To je bilo tedaj prvo in do 1. svetovne vojne edino slovensko poklicno gledališče, kajti Ljubljana in Maribor sta ga dobila šele po vojni v Jugoslaviji.

Vse te že dosežene pravice in razgibana kulturna dejavnost, ljudske in srednje šole, slovenski tisk, bogato prosvetno delovanje in tržaško gledališče, so bili od priključitve Primorske k Italiji trn v peti italijanski fašistom, ki so Slovencem korak za korakom zniževali doseženo kulturno raven. Simbol slovenske kulture na Primorskem, Narodni dom v Trstu, so fašisti 13. julija 1920 zažgali, po prihodu na oblast pa v nekaj letih ukinili slovenske šole, prepovedali uporabo slovenščine v javnosti, poitalijančili slovenske priimke in ukinili vse slovenske organizacije.

Slovenska kultura je bila tako izrinjena iz javnosti, do njenega ponovnega javnega uveljavljanja pa je prišlo po kapitulaciji Italije septembra 1943. Na širokem osvobojenem ozemlju Primorske pod nadzorom slovenskih partizanskih enot so odpirali slovenske šole, izhajati so začeli slovenski časopisi (cf. Pavlič, Smolej, 1981; Gabrič, 1990, 139-144). Tudi na okupiranem ozemlju so začeli Nemci dopuščati uporabo slovenščine v javnih ustanovah. Tam so začele odpirati vrata slovenske ljudske šole, v Gorici so obnovili slovensko gimnazijo, za ravnatelja pa imenovali pisatelja Jožo Lovrenčiča, ki so ga izvolili tudi za predsednika ljudske univerze, ki je v Gorici prirejala predavanja iz slovenske kulturne zgodovine.¹

Novost so bile od začetka leta 1944 tudi oddaje v slovenščini na tržaškem radiu. Povečini so to sicer bila propagandistična poročila in vojaški komentarji, za kulturne oddaje pa so, po besedah urednika literarne ure Alojzija Geržiniča, med tržaškimi Slovenci zelo težko našli sodelavce. Takšno stanje je trajalo do 5. maja 1945, ko se je ob osmih zvečer oglasil Radio Svobodni Trst (Turk, 1991, 9-11).

Ob koncu vojne je bila pomoč oživljanju slovenske kulturne ustvarjalnosti samo-umevna tako za zaveznike kot tudi za oba slovenska politična pola, za partizanskega, ki je kot del protifašistične koalicije v prvih majskih dneh leta 1945 zasedel Primorsko, kot za protikomunističnega oziroma begunskega, ki je v strahu pred

1 Več glej: Goriški letnik (1991), zlasti prispevka Andreja Vovka in Borisa Mlakarja.

komunističnim režimom v Jugoslaviji poiskal zavetje pod okriljem anglo-ameriških sil v Julijski krajini.

V Sloveniji zmagovita partizanska stran se je že v vojni skrbno pripravljala na prevzem oblasti po koncu vojne na vseh področjih življenja, tudi kulturnem. Odsek za prosveto Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora ("partizansko prosvetno ministrstvo"), ki ga je vodil pisatelj Ferdo Kozak, je v svojih načrtih aprila 1945 povsem enakopravno upoštevalo tudi Primorsko (in Koroško). Predvideni so bili organizatorji šolstva za Tržaško in Goriško, v Trstu in Gorici naj bi odprli tudi stalni slovenski gledališči, predvsem pa bi morali iz knjižnih zalog čim večji delež poslati na ozemlja, kjer so knjige v prejšnjih letih najbolj pogrešali in je bilo povpraševanje po njih največje, torej tudi na Primorsko (AS I, PF, 526/I, 14. 4. 1945).

Vodstvena mesta kulturnih ustanov naj bi prevzeli protifašistično usmerjeni slovenski kulturniki, ki so delovali že v sorodnih partizanskih ustanovah. Obnova slovenskega šolstva je potekala hitro, saj se je naslanjala na tradicijo partizanskega šolstva, kjer so z dobršno mero improvizacije in dobre volje omilili težavne pogoje šolanja. Tudi pri časopisju ni bilo večjih težav, saj se je uredništvo Partizanskega dnevnika, glasila pokrajinskih odborov Osvobodilne fronte (OF) za Primorsko in Gorenjsko, menda edinega protifašističnega dnevnika v okupiranem delu Evrope, v začetku maja 1945 preselilo v tržaško tiskarno dnevnika *Il Piccolo*. 13. maja 1945 je začel izhajati kot Primorski dnevnik, glasilo Osvobodilne fronte za Slovensko Primorje. V vseh odprtih vprašanjih je zagovarjal stališče jugoslovanskega oziroma slovenskega političnega vodstva in kmalu prevzel tudi slabosti časopisja v Jugoslaviji, ki so se kazale v izraziti netolerantnosti do drugače mislečih, ki so jih kar povprek zmerjali s "fašisti" in "izdajalci".

Partizanske oblasti so maja 1945 zasedle tudi Radio Trst. Na poziv za sodelovanje se je odzvala večina tehničnega osebja, vodstvena mesta pa so zasedli kulturniki iz partizanskih vrst, glasbeni program npr. Bojan Adamič, govorni bivša Titova žena Herta Haas, formalno vodstvo radia pa je prevzel Jože Javoršek kot šef radia OF, ki je med vojno oddajal na osvobojenem ozemlju. Radio Svobodni Trst je uvedel dvojezične slovensko-italijanske napovedi in poročila, še največ težav pa so imeli novi uredniki s pomanjkljivo diskoteko, ki ni bila založena s slovensko glasbo. Toda kljub temu je bilo slovenskemu kulturnemu programu odmerjenega neprimerno več časa kot prej (Turk, 1991, 11-15).

Od načrtovanih prevzemov partizanski strani vsaj na začetku, v maju 1945, ni uspelo ustvariti pogojev za obnovitev gledališkega življenja. S to nalogo sta bila v Trst poslana režiser Jože Gale in igralec Jože Tiran, člana partizanskega Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju. 10. maja 1945 sta se ločila od preostalih članov gledališča, ki so jo ubrali po najbližji poti v ljubljansko Narodno gledališče, in odšla "z določenimi pooblastili s prvim tovornjakom v Trst". Toda ko sta prišla do jugoslovanskih enot v Trstu in jim razložila, s kakšno nalogo sta bila

poslana, je njihov vodja zmajeval z glavo in ju zabodeno gledal: "*Kako si pa to predstavljate?... Gledališke predstave?... Tu, v Trstu?... In zdaj?... Ni govora!*" Gale je na prigovarjanje, da ima natančne ukaze, dobil le strog vojaški odgovor: "*Tu, na tleh, ali pisalnikih prenočita. Zjutraj pa s prvim tovornjakom v Ljubljano. In da se ponoči ne prikažeta na ulicah, če hočeta živa domov!*" (Gale, 1996, 129-130).

Maja 1945 je bil položaj za slovensko kulturno ustvarjanje na Primorskem neprimerno boljši kot pred leti. Slovenske ljudske šole so bile v večini slovenskih krajev, redno je izhajal Primorski dnevnik, slovenska beseda je odmevala na mitingih, prireditvah številnih kulturnih društev in na tržaškem radiu. Resda je pri vsem tem prevladovala ena resnica, resnica slovenskega oziroma jugoslovanskega zmagovalca, toda kratkotrajnost takšnega stanja niti ni dopustila, da bi se v kulturni sferi uveljavila tista netolerantnost in utilitarnost, ki je leta 1945 začela prežemati kulturno ustvarjanje v Sloveniji.

Kajti v ta tok je zarezala razdelitev Julijske krajine na Cono A pod Zavezniško vojaško upravo (ZVU) in Cono B pod Vujaško upravo Jugoslovanske armade (VUJA). Dve coni - dva oblastnika - dvoje različnih gledanj na slovenske kulturne ustanove. Toda ob vsej tej različnosti je veljalo isto načelo, da imajo Slovenci pravico do lastnih kulturnih ustanov, do uporabe maternega jezika v javnosti in šolah. Toda žal je tako, da lahko isto načelo različni ljudje razumejo povsem različno.

ZVU je po 12. juniju, ko se je iz Cone A umaknila jugoslovanska vojska, sprejela novo stanje v kulturi, ustvarjeno v zadnjih mesecih, kot dejstvo, ki ga ne velja spreminjati. S tem pa je priznala tudi pridobitve obeh slovenskih političnih polov, tako npr. goriško gimnazijo kot rezultat kulturnih prizadevanj protikomunističnega tabora kot Primorski dnevnik ali slovenski tržaški radio kot rezultat kulturniških prizadevanj osvobodilnega gibanja. ZVU je kljub zagovarjanju legalističnega stališča, da do podpisa mirovne pogodbe ne morejo globlje posegati v veljavni pravni sistem, prav pri vprašanju slovenskih kulturnih ustanov močno posegla v uveljavljeno (fašistično) zakonodajo in ugodila slovenskim zahtevam.

V Coni B se VUJA ni tako kot ZVU v Coni A ukvarjala s pravnim urejanjem šolske in prosvetne dejavnosti. To nalogo je prevzelo vodstvo osvobodilnega gibanja, ki je poteze usklajevalo z Ljubljano in tako deloma prejudiciralo sklepe mirovne konference. Šolski sistem in kulturne ustanove v Coni B so delovale po podobnih principih in navodilih kot sorodne ustanove v matični državi, zato lahko podatke o njihovem delovanju najdemo tako v arhivih organov Pokrajinskega narodno-osvobodilnega odbora za Primorsko (PNOO), slovenske oblasti na Primorskem - sedež za Cono B je imel v Ajdovščini, kot tudi v arhivih pristojnih slovenskih ministrstev v Ljubljani. Šolski sistem, prosvetno delovanje in kulturne ustanove so se torej v Coni B razvijale precej drugače kot v Coni A. Neposredni vpliv slovenskega političnega vodstva iz Ljubljane pa le ni vodil v tako ostre utilitarne smeri v kulturi, kot ga je bilo že takrat zaslediti na Slovenskem, saj so se vodilni slovenski politiki

zavedali, da ni smiselno zaostrovati odprtih vprašanj in si s tem poslabševati položaja ter nabirati negativne točke za mirovno konferenco.²

Za razliko od ZVU je slovenska oblast dovoljevala le delovanje ustanov, ki jih je neposredno vodila in nadzirala. Med šolskimi ustanovami so tako lahko po maju 1945 nemoteno delovale dalje le tiste, ki so jih po kapitulaciji Italije ustanovile partizanske oblasti, medtem ko so morale tiste, ki so bile ustanovljene na ozemlju pod kontrolo domobrancev oziroma Nemcev, precej spremeniti sistem dela, zamenjati del prosvetnega kadra in se prilagoditi novim šolskim predpisom. Nazoren primer različnih pogledov na oživljanje slovenskih kulturnih ustanov na Primorskem je npr. stališče do goriške gimnazije. Medtem ko jo je v Coni A ZVU priznala kot dejstvo, je slovenska oblast njenega ravnatelja Jožo Lovrenčiča tudi zaradi delovanja na njej postavila pred sodišče in ga obsodila kot kolaboracionista.

Osnovna kulturna naloga, ki so se je zavedale vse strani, je bila obnova slovenskega šolstva.³ Za vse je sicer bilo nesporno, da imajo Slovenci pravico do šolanja v maternem jeziku, toda kljub temu je prišlo do konfliktov pri uresničevanju tega načrta. V Coni B je slovenska oblast nadaljevala na tradiciji partizanskega šolstva in prilagajala sistem tistemu, ki je bil predpisan za matično Slovenijo. To pa pomeni, da je temeljil na duhu osvobodilnega boja in marksistični miselnosti v interpretaciji vodstva osvobodilnega gibanja, da so v predmet zgodovine vpeljali tudi zgodovino osvobodilnega boja, da je postal verouk neobvezen predmet in je bil na predmetniku naveden na zadnjem mestu. Pri pouku so uporabljali učbenike, ki jih je izdajal PNOO, pa tudi učbenike, natisnjene v Sloveniji, pri nastavitvah učiteljev pa so imele precejšnjo vlogo tudi politične karakteristike, ki so jih sestavljali komiteji Komunistične partije in politične policije. Poleg ljudskih šol so odprli še slovenski gimnaziji v Kopru in Postojni. Nedotaknjeno pa je slovenska oblast pustila italijansko manjšinsko šolstvo, pa čeprav so imeli na njegov račun številne pripombe, saj je potekal pouk po starih načelih iz italijanske države, pristojna avtonomna italijanska komisija pa ni opravila epuracije po željah slovenskih oblasti. V poročilu o šolstvu na Primorskem, sestavljenem spomladi 1946 za šolsko komisijo centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, je zabeleženo: "*V manjšinsko šolstvo vsled politične situacije nismo do sedaj posegli. Pogovor z italijansko nadzornico pa je jasno odkril, da je vprašanje italijanskih šol v okraju Koper pereče. Komisija za italijansko šolstvo, ki je sestavljena iz Italijanov, se briga v toliko, da ne bi zavel v teh razredih novi duh. Knjige so iste kakor v Italiji, programi so prilagojeni njim, učitelji stoje vsi ob strani, oziroma so nam sovražni*" (AS, CK ZKS III; Perovšek, 1995, 43-48).

Zaradi upoštevanja dejstva, da so bili Slovenci dolga leta prikrajšani za lastne

2 O delovanju slovenske oblasti na Primorskem glej spomine - Perovšek (1995).

3 O tem je bilo napisanih že več del. Za čas 1943-1945 glej zlasti: Geržinič (1972), Pahor (1974), Pavlič, Smolej (1981); za povojna leta pa: Geržinič (1983), Zorn (1979, 261-274), Pahor (1979, 275-282).

šole, da je bil največji primanjkljaj učiteljskega kadra prav na Primorskem in da je bila struktura kadra slaba, saj je bilo veliko učiteljev še brez diplom, so bili predpisi o vpisih v šole in o napredovanjih v naslednji razred na slovenskih šolah v Coni B in tudi na tistih v Coni A, ki so bile pod kontrolo slovenskih oblasti, bolj mili kot v ostali Sloveniji.

Precej drugače je bilo v slovenskih šolah v Coni A pod nadzorom ZVU. Zastopniki osvobodilnega gibanja France Bevk, Boris Kraigher, Drago Pahor, Frane Tončič in drugi so zagovarjali stališče, da bi morala tudi v Coni A veljati enaka načela pri organiziranju slovenskega šolstva, toda v pogovorih med njimi in častniki ZVU, zadolženimi za prosvetno problematiko, je prišlo poleti 1945 do nesoglasij. ZVU je zavrnila politično obarvane zahteve predstavnikov PNOO za Primorsko in zahteve po prilagajanju šolskega sistema tistemu v matični Sloveniji. Po drugi strani pa je ZVU predlagala za uradno slovensko stran zelo nesprejemljiv predlog, da ostane v grobem v veljavi stara zakonodaja, kar je posredno izničilo tradicijo partizanskega šolstva in uveljavljalo privilegiranost italijanskih šol (Geržinič, 1983, 17-23; Zorn, 1979, 262-266). Načeloma ZVU seveda ni nasprotovala slovenskemu šolstvu, saj je polkovnik Alfred C. Bowman, vrhovni častnik za civilne zadeve pri ZVU, 28. julija 1945 med osnovnimi nalogami naštel tudi odpiranje slovenskih šol, kjer bodo za to pogoji, in vračanje slovenskih učiteljev v domače kraje (Pereča vprašanja..., 1945). Toda ob tem je poudarjal, da zaposlovanje v državnih službah ne bo zgolj priznanje zaslužnim osebam, temveč bo potrebno za to imeti tudi ustrezne kvalifikacije. Poročnik John P. Simoni, častnik za prosveto pri ZVU, pa je na vprašanje, ali mislijo obnoviti tudi slovenske srednje šole, ki so bile pred 1. svetovno vojno na Primorskem, odgovoril: *"Če bo dovolj dijakov, ki hočejo obiskovati slovensko srednjo šolo, če bo zadosti kvalificiranih učiteljev in če bodo na razpolago potrebna poslopja, potem bomo odprli srednje šole"* (Odgovori ..., Glas zaveznikov, 1945).

ZVU so se najprej dogovarjali s partizanskimi protifašističnimi zavezniki, a niso našli skupnega jezika, saj je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja igralo na vse ali nič in ni bilo pripravljeno na kompromise. Zato se je začela ZVU avgusta 1945 dogovarjati še z ljudmi iz slovenskega protikomunističnega tabora. Za svetovalca za slovenske šole je ZVU imenovala Srečka Barago, ki je nato vodil priprave na ustanavljanje slovenskih šol in njihovo delovanje (Geržinič, 1983, 23-29). Toda člani PNOO so odklanjali kakršenkoli stik z Barago, ker so ga šteli za kolaboracionista (Pahor, 1979, 280-281), kar je seveda oviralo tudi sodelovanje med PNOO in ZVU. Pri ljudskem šolstvu je PNOO obdržala mrežo svojih šol, tako da sta bila v Coni A dva vzporedna sistema, v srednjem šolstvu pa je osvobodilno gibanje po začetnih nasprotovanjih le podprlo šole, ki jih je ustanovila ZVU. Ta je principe slovenskega šolstva določila z okrožnicami, izdanimi oktobra 1945. Vpis v srednje šole za šolsko leto 1945/46 je bil tudi za ZVU presenetljivo visok, tako da so poleg sprva načrtovanih dveh, gimnazije v Trstu in učiteljišča v Gorici, odprli še dve,

trgovsko šolo v Trstu in gimnazijo v Gorici. Zanje so sicer veljali predpisi kot v ostalih italijanskih šolah, seveda ob upoštevanju drugačnega jezika, vse listine in spričevala pa so morali biti izdani v slovenskem jeziku.⁴

ZVU je uradno priznala le šole, ki so se podrejale njenim predpisom, in zgolj te so bile deležne njene gmotne podpore. Številnim šolam, ki so se ravnale po smernicah PNOO, je ZVU sčasoma odvzela pravico javnosti. Ob začetku prvega poveljnega šolskega leta je Bowman poudaril, da tisti *"ki še vedno čutijo mržnjo do poraženega sovražnika, niso zmožni ustvarjati na trdnih temeljih nepristranost, ki naj bi bila podlaga človeških pravic. (...) Resnični mir je dosegljiv le z napredkom in vzgojo mladine, ki bo z vztrajnim delom in resnostjo prosvetljena v šolah. Iz teh šol pa morajo biti odstranjeni vsi politični vplivi in vse zapreke, ki bi ovirale doseči vzgojni namen demokratičnih idealov."* Kritiko fašističnega šolskega sistema so tako voditelji ZVU prenesli tudi na druge politične opcije, ki so si prizadevale iz šolstva ustvariti ekskluzivno propagandno sredstvo za širjenje lastne ideologije (Sestanek tržaških učiteljev, Glas zaveznikov, 1945).

V slovenskih šolah v Coni A pod vodstvom ZVU je tako ostal v veljavi italijanski šolski sistem. V nasprotju z vrstniki iz Cone B se učenci v Coni A niso učili zgodovine osvobodilnega gibanja, saj se je učni načrt zgodovine zaustavil pri letu 1918, na prvem mestu na predmetniku pa je bil po stari tradiciji naveden verouk. Posebna težava so bili učbeniki, saj na tiste, ki so jih uporabljali v Coni B zaradi "komunistične propagande" Baraga in ostali svetovalci ZVU niso hoteli pristati, zalog starih učbenikov pa kljub prošnji, naslovljeni v Ljubljano, niso dobili, ker so jih tamkajšnje oblasti poslale v predelavo v papirnice. Pouk v šolah pod nadzorstvom ZVU je bil zato precej otežen, saj so nove učbenike natisnili šele spomladi 1946.

Že v začetku leta 1946 je prišlo do večjih nesoglasij med ZVU in vodstvom številnih slovenskih šol, ki so kot merodajna upoštevala navodila PNOO. Ta je svetoval staršem, naj vpisujejo otroke v šole pod njihovim nadzorstvom, saj so v njih učili politično zanesljivi učitelji, težava pa je bila v tem, da je bil med njimi velik delež učiteljev brez diplom, ki jih ZVU ni bila pripravljena potrditi kot ustrezne učne moči. V nasprotju s tem si je PNOO prizadeval, da slovenski otroci ne bi hodili v šole z "belogardističnimi" učitelji in da ne bi sprejemali in uporabljali učbenikov, ki jih je predpisovala ZVU (AS II, PNOO, 10/II, 8. 10. 1946; AS II, PNOO, 10/II, Eno leto...). Zavezniške oblasti je tudi jezilo, ker so bile slovenske šole tako kot v Sloveniji okrašene s političnimi parolami in slikami jugoslovanskih voditeljev in ker so učitelji uporabljali učbenike, ki jih ZVU ni priznavala. ZVU je takšno delovanje ocenjevala kot izkoriščanje šole v politično propagandne namene, v slovenskem protikomunističnem taboru so bolj neposredno govorili o komunistični propagandi,

4 Okrožnice o organizaciji slovenskega šolstva so bile izdane v Uradnem listu ZVU, 12, 15. 2. 1946. Ponatisnjene so bile v: Slovensko šolstvo ... (1946); Geržinič (1983, 47-48).

uradne slovenske oblasti okoli PNOO pa so ugovarjale, da ZVU krši pravice Slovencev, da ne dopušča avtonomnega šolstva in da s pristajanjem na stare predpise oživlja fašistične tendence.

Na oster negativen odmev med pristaši osvobodilnega gibanja in pri oblasteh v Sloveniji je naletelo odpuščanje slovenskih učiteljev, ki jim ZVU ni dovolilo poučevati na slovenskih šolah. Slovenija je k temu pripomogla z dokaj ideološkim izborom učiteljstva, saj je na Primorsko pošiljala precej t. i. učiteljev-tečajnikov, ki še niso imeli ustrezne diplome. Namesto teh je ZVU raje zaposlovala učitelje iz begunskih vrst, ki povečini niso bili naklonjeni komunistični poti, ki jo je ubrala Jugoslavija. Da na zaslišanjih pri epuracijski komisiji učiteljev sploh niso spraševali o njihovi medvojni dejavnosti, ali so sodelovali s fašističnim režimom ipd., temveč so bila vprašanja le *"politično informativnega značaja"* (AS, MP LRS, 47, 3042-46), je bil za slovensko stran nesporen dokaz protijugoslovanske usmerjenosti pri zaposlovanju slovenskega učiteljstva.

Najhujši udarec slovenskim šolam v Coni A, ki so upoštevala navodila PNOO, je naredila ZVU 11. julija 1946, ko je odpustila naenkrat kar 114 učiteljev in odrekla pravico javnosti 82 slovenskim šolam (AS II, PNOO, 10/II, 8. 10. 1946). V začetku naslednjega šolskega leta, 1946/47, je ZVU vse bolj neposredno odgovarjala na napade s slovenske strani in večkrat na glas ponovila, da ne bo pristala na politizacijo šolstva. ZVU je 25. novembra 1946 v poročilu zapisala, da bo priznala le tiste slovenske šole, ki se pokoravajo njenim predpisom: *"Vse šole, ki sprejemajo in poučujejo otroke v obvezni šolski starosti 6 do 14 let brez odobritev ZVU, ima Zavezniška vojaška uprava za tajne in nezakonite."* Prav tako je opozorila, da morajo vse šole uporabljati učbenike, ki jih je izdala ZVU, na koncu pa ostro napadla stališča druge strani: *"Poskusi za uvajanje politike v šole so vedno simbolični za pričetek totalitarne oblike vlade. Svoboda vzgoje je prav tako dragocena prirojena pravica, kakor svoboda tiska"* (Vzgojna politika..., Glas zaveznikov, 1946).

Vsekakor najtežji so bili pogoji za oživljanje slovenskega šolstva v Kanalski dolini, saj ta ni bil del Julijske, ampak Videmske pokrajine. Tam pa politika zahodnih zaveznikov ni pognala korenin. V šolskem letu 1945/46 so v Kanalski dolini ustanovili ilegalne slovenske šole, ki so jih oblasti zaprle, učiteljstvo pa izgnale. Naslednje šolsko leto so skušali ustanoviti legalno šolo, a so oblasti v Vidmu vse tovrstne prošnje zavrnile (AS, MP LRS, 67, 4893/1-47; cf. Šumi, Venosi, 1995, 78).

Pred priključitvijo večjega dela Primorske Jugoslaviji je bilo tako v Coni B Julijske krajine 293 slovenskih osnovnih šol, ki so že delovale po načelih šolstva v matični domovini, med približno 400 učitelji pa jih je bilo okoli polovice brez ustrezne izobrazbe. Glede tega je bilo stanje v Coni A boljše, saj je bilo na 162 šolah le sedmina od približno 400 učiteljev brez ustrezne kvalifikacije. Toda 80 učiteljev je za nezanesljive štela uradna slovenska stran, 114 jih je odpustila iz službe ZVU, od 162 šol pa jih je imelo pravico javnosti le 80, torej okvirno vsaka druga (AS, MP LRS, 23).

*Nušičev Pokojnik v režiji M. Sancina v SNG Trst v sezoni 1946/47
(Arhiv NŠK Trst).*

Zdrahe ob oživiljanju slovenskih šol na Primorskem so bile političnega značaja. Ne glede na to so znova oživele šole z učnim jezikom, ki ga je fašistična oblast s silo preganjala. Tako uradne slovenske oblasti kot protikomunistični tabor sta pokazala pri organizaciji šolstva veliko netolerantnosti, saj so prvi druge zmerjali s "fašisti" in "domobranci", z nasprotne strani pa so se slišale obtožbe na račun "komunistov". Razdelitev slovenskih otrok po šolah v Coni A pa je pokazala, da nobena od nasprotujočih si ideologij med Primorci ni bila brez širše podpore. Toda zaradi naraščanja napetosti v hladni vojni se je ZVU pri vseh zadevah, tudi v organizaciji kulturnega življenja, vse bolj naslanjala na Slovence iz protikomunističnega tabora.

Isto se je dogajalo tudi v drugih slovenskih kulturnih ustanovah, pri katerih so bili vsaj na začetku zaradi dogodkov maja 1945 v prednosti pristaši osvobodilnega gibanja. Ti so bili tudi pri kulturni dejavnosti deležni vsestranske podpore jugoslovanskih oziroma slovenskih oblasti, kar je bilo vidno v živahnem delovanju številnih društev in kulturnih ustanov. Delovanje številnih slovenskih kulturnih ustanov je bilo podrejeno dokazovanju, da je Primorska slovenska, saj je tam od nekdaj živela slovenska beseda in kultura. Na Primorskem so gostovali ugledni slovenski kulturni ustvarjalci, na zborovanjih osrednjih slovenskih kulturnih ustanov so

govorniki poudarjali, da je skupna naloga vseh boriti se za priključitev Trsta in Primorske, precejšen del starih zalog slovenskih knjig je romal v kraje, kjer so jih zaradi fašističnega zatiranja še posebej pogrešali.

Rezultat takšnega delovanja kulturnih ustanov, osredotočenega na Primorsko, je imel v Conah A in B zelo različen odmev. Nekatera gostovanja so se morala omejiti le na cono B, ker ZVU ni izdala dovoljenja za nastopanje v Coni A. Prave ovacije so na primer spomladi 1946 na literarnih nastopih doživljali književniki, člani Društva slovenskih pisateljev, ki pa turneje niso mogli izvesti do konca, saj jim ZVU ni izdala vizumov za nastopanje v Trstu (ADSP, 12. 6. 1946). Da bi se izognili tovrstnim oviram, je ministrstvo za prosveto Slovenije finančno pomagalo slovenskim ustvarjalcem v Coni A in npr. financiralo razstave primorskih slikarjev in kiparjev v Trstu, izdatno podpiralo Primorski dnevnik ter poleg njega še tedaj najpomembnejšo slovensko kulturno revijo, ki je izhajala v Trstu. To so bili Razgledi; njihov odgovorni urednik v letih 1946-47 je bil France Bevk. Že v uvodniku Boštjana Žagarja v prvi številki revije je poudarjeno, da bodo nadaljevali na tradiciji osvobodilnega gibanja in da si bodo prizadevali, *"da dobi vse naše kulturno snovanje tisto enotno smer, tisti enotni značaj, spričo katerega se bo sleherni tujec zavedel, da ima ravno v Trstu opravka s svobodno slovensko kulturo, najzapadnejšo znanilko slovanskega doprinosa h kulturnemu napredku vsega človeštva"* (Žagar, 1946, 3).

Poleg literarnih prispevkov so Razgledi objavljali še številne strokovne in znanstvene članke o Trstu, ki so dokazovali upravičenost jugoslovanskih zahtev do Trsta. Za razliko od Primorskega dnevnika, ki je v podobnem boju večkrat zapustil meje dobrega okusa, so ostali Razgledi vseskozi na visoki kakovostni ravni, njihovi članki so bili primerno argumentirani, pa tudi sama imena piscev so bila zaradi svojih dosežkov že znana širši javnosti.

Poleg pristašev osvobodilnega gibanja so slovenski tisk na Primorskem izdajali tudi ZVU in Slovenci nasprotnega političnega pola. ZVU je začela 19. junija 1945 izdajati slovenski dnevnik Glas zaveznikov. V njem so prinašali tudi kratka poročila o slovenski kulturni ustvarjalnosti, pa novice o obnovi Slovenije, o političnem življenju v Jugoslaviji ipd. Najprej je bil za glavnega urednika imenovan Italijan Vittorio Zanaboni, ki pa ga je že po manj kot treh tednih zamenjal Slovenec Primož Brdnik (=Bojan Ribnikar), ki je ostal na tem mestu do 1. marca 1947, ko je po podpisu pariške mirovne pogodbe izšla zadnja številka Glasu zaveznikov.

Če primerjamo oba slovenska dnevnika, se povsem jasno pokažeta različni stališči do svobode tiska in govora. Kljub pripombam iz vrst slovenskih beguncev pred komunističnim režimom v Coni A, naslovljene na ZVU oziroma Bowmana, kaj bodo storili, ker je *"izvestni tisk večkrat napadel razne osebe in jih nazval 'fašiste', 'reakcionarje' in celo 'izdajalce' samo zato, ker so nasprotnih političnih načel"*, je Bowman dejal, da ima vsak pravico izražati svoje mnenje, da pa mora biti tudi napadenim omogočeno, da v tem ali onem časopisu objavi odgovor na obtožbe (Izjave

polkovnika Bowmana, 1945). Že dan po objavi Bowmanovega stališča je, denimo, Glas zaveznikov objavil izjavo Srečka Barage, svetovalca za slovenske šole pri ZVU, na napade z jugoslovanske strani (Izjava - Srečko Baraga, Glas zaveznikov, 1945).

Decembra 1945 je ZVU začasno ukinila Primorski dnevnik, ker je po izjavi Bowmana, urednik objavil nekaj neresničnih poročil. Po njihovem opozorilu naj bi urednik obljubil, da jih bo umaknil, a jih je kljub temu tiskal, kar je spodbudilo poseg ZVU. Ob tem pa je Bowman dodal, da že potekajo dogovori z lastnikom časnika in da si želi, da bi tisti del Slovencev, ki je ostal brez svojega časopisa, le-tega čim prej dobil (Polkovnik Bowman..., 1945). Zapletu med ZVU in Primorskim dnevnikom so se nadaljevali še v naslednjih mesecih in odgovorni urednik dnevnika Srečko Hreščak se je julija 1946 zaradi objave članka, "*ki naj bi alarmiral in razburil ljudstvo*", znašel celo pred višjim zavezniškim sodiščem v Trstu. V članku so objavili vesti, da angleška policija med zasliševanji uporablja mučilne naprave. Ker je sodišče dokazalo neresničnost navedb v Primorskem dnevniku, je bil Hreščak obsojen na visoko denarno kazen, če pa je ne bi plačal, ga je čakala šestmesečna zaporna kazen (Urednik Primorskega dnevnika..., Glas zaveznikov, 1946).

Kljub zapletom ZVU ni ostreje grozila uredništvu Primorskega dnevnika s prepovedjo izhajanja. Za razliko od takšnega stališča ZVU, ki je obravnavala projugoslovanski tisk tako kot vsakega drugega, je bilo v Coni B in na Slovenskem - razen po ilegalnih kanalih - nemogoče priti do pisane besede, ki so jo v Coni A izdajali Slovenci drugačnega političnega prepričanja. Še več. Slovenija je zavzela tudi povsem odklonilno stališče do tiska ZVU, ki je seznanjalo bralce z zahodnimi vrednotami človekovih pravic, pri čemer so večkrat poudarjali pravico svobode govora in mišljenja, kar je bilo moč razumeti tudi kot opominjanje slovenskega osvobodilnega gibanja, naj jim ne vsiljuje utilitarnih pogledov, ki niso imeli dosti skupnega z opevano ljudsko demokratičnostjo. ZVU tako v nasprotju s slovensko stranjo ni omejevala uvoza in izvoza časopisov ali svobodne izmenjave mnenj, zavrnila pa je tudi očitek, ki ga je uporabljala jugoslovanska stran za omejevanje tiska političnih nasprotnikov, zlasti katoliške cerkve, da namreč tiskanja večjega števila časnikov ne omogoča akutno pomanjkanje papirja (Tretja tiskovna konferenca, Glas zaveznikov, 1945). Tudi zaradi takšnih stališč je bil Glas zaveznikov (kot tudi npr. slovenska verzija uradnega lista ZVU) v Sloveniji namerno prezrt in ga slovenske bibliografije med slovenskimi tiski sploh niso omenjale.

V nasprotju z dnevnim časopisjem pa revija Razgledi ni imela ustreznega konkurenta. Resda je v Trstu izhajala tudi revija Mlada setev, ki jo je urejal Jože Peterlin, toda to je bil skromen list, ki je izhajal zahvaljujoč entuziazmu sodelavcev, brez zunanje pomoči. Zaradi resnosti in visoke kvalitete prispevkov v Razgledih med uredništvom revije in zavezniško oblastjo v Trstu po pregledanih virih sodeč ni prišlo do zapletov. Tega pa ni moč trditi za ostale slovenske kulturne ustanove.

Pri Radiu Trst se tudi prve mesece po tem, ko je vodstvo 12. junija 1945 prevzela ZVU, položaj slovenskega programa ni poslabšal. Poročila so bila še nadalje dvojezična, glasbenim in drugim oddajam s slovenskimi umetniki pa je bilo še naprej odmerjenih veliko ur. Zapolnili so jih številni slovenski pevski zbori s Primorske, tržaški glasbeniki in gostujoči glasbeniki iz Slovenije, sodelavci SNG za Trst in Primorje so pripravili več radijskih uric, redno so predstavljali slovenske literate.

Vsaj na začetku je bilo ozračje med ZVU in slovenskimi oddajami Radia Trst strpno, toda ko so se vse očitneje kazala nesoglasja med Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki, je ZVU zamenjala vse več slovenskih sodelavcev, ki so jih v službo na radiu v prvih povojnih tednih namestile jugoslovanske oblasti. Ob koncu leta 1945 so bile slovenske oddaje že močno skrčene, njihov tedanji vodja Gojmir Demšar pa pravi, da urgence za zvišanje niso prinesle rezultatov, poleg tega pa se je nenehno srečeval *"s cenzuro, ki mi je črtala posamezne dele ali tudi cele pripravljene oddaje, če se je očitneje omenjala osvobodilna borba."* Do izraza so že prihajala tudi nesoglasja med Slovenci, pristaši osvobodilnega gibanja, in njihovimi nasprotniki iz vrst beguncev iz komunistične Jugoslavije, saj, kot se je spominjal Demšar - *"napovedovalka - emigrantka - ni hotela napovedati ljudske glasbene ure, ki naj bi obravnavala glasbeno življenje slovenskih partizanov, čeprav oddaje zavezniška cenzura ni cenzurirala"* (Turk, 1991, 28).

Boljše pogoje za delovanje je slovenski radio dočakal 16. junija 1946, ko se je osamosvojil in začel delovati kot Radio Trst II. Toda ZVU je takrat radio že očitno vklopila v svoj propagandni stroj. Vse več odgovornih mest so dobili Slovenci iz begunskih vrst nasprotnikov komunističnega režima v Jugoslaviji, slovenski projugoslovansko usmerjeni antifašisti pa so začeli izgubljati najprej oddaje, nekateri pa tudi službe. Nesoglasja so se kazala tudi v tem, da so zunanji sodelavci odklanjali sodelovanje v oddajah, ki jih je urejal politični begunec (Turk, 1991, 34-38).

S številnimi težavami se je srečevalo tudi slovensko gledališče na Primorskem. Ansamblu Slovenskega narodnega gledališča (SNG) za Trst in Primorje, kot se je takrat uradno imenovalo tržaško gledališče, se je pridružilo veliko Primorcev, v vodstvu in med člani pa so prevladovali pristaši osvobodilnega gibanja. Za vodjo gledališča je bil imenovan Ferdo Delak, v veliko pomoč mu je bil še Justo Košuta, za politično plat delovanja pa je skrbel Danilo Turk - Joco. Gledališče je znova odprlo vrata v sezoni 1945/46, medtem ko je ostalo slovensko gledališče v Gorici le ideja, ki pa se ji Slovenci še niso odrekli, saj je Justo Košuta še jeseni 1945 zapisal, da jih bo vera v slovensko Talijo *"vodila še nadalje, dokler se ne bodo končno stalno odprla vrata pravemu, poklicnemu - Slovenskemu gledališču v Gorici"* (Košuta, 1945/46, 25).

Največja težava oživljenega slovenskega gledališča v Trstu je bila, kje najti dvorano kot nadomestilo za leta 1920 požgani Narodni dom. Že pred začetkom prve sezone so od ZVU zahtevali dvorano za delovanje in 27. septembra 1945 sta bila Ferdo Delak, upravnik SNG za Trst in Primorje, in Justo Košuta prvič pri kapetanu Erskinu.

To je bil le začetek številnih intervencij, pri katerih je Erskine sicer dosti obljubljal, bil zadovoljen, ko je pregledal načrtovani repertoar in se prepričal, da ne gre za politične agitke, in v njem ni videl političnih spornosti, a pri tem je tudi ostalo. Sredi novembra 1945 je imelo SNG naštudiranih že pet gledaliških del, a so bili še vedno brez dvorane. Zato je 16. novembra Ferdo Delak predal angleškemu parlamentarcem, ki so bili v Trstu, ostro protestno noto. Po protestu je ZVU le odobrila gledališče Fenice za čas od 22. do 25. novembra, a je že po nekaj dneh dovoljenje tudi preklicala (AS II, PNOO, 10/II, Poročilo SNG...; Nekaj pripomb..., GL SNG 1945/46, 25-27).

Številne intervencije so le prinesle rezultat, saj je imelo SNG za Trst in Primorje premierno izvedbo sezone 1945/46 2. decembra 1946 v tržaškem gledališču Fenice. Po še nekaj predstavah v Trstu je šlo gledališče na turnejo in uprizarjalo igre po številnih krajih Cone A. S tem pa ni bilo konec prošenj ZVU, naj reši problem stalne gledališke stavbe. Zahteve so bile vedno podkrepljene z istimi argumenti - fašisti so nam leta 1920 požgali gledališče v Narodnem domu, fašistične organizacije so še "danes" lastnice nekaterih dvoran v Trstu, slovensko gledališče pa je še vedno brez stalne dvorane. Prav tako vodstvu gledališča ni bilo všeč, da je ZVU povezovala dodelitev stalne dvorane z vedno novimi in novimi pogoji, na katere niso bili pripravljeni pristati. Kot gledališčenike jih je tudi bolelo, da nikakor niso mogli priti do svoje lastne dvorane, v istem času pa so v Trstu v številnih dvoranah vrteli drugorazredne filme in prirejali zabavljaške prireditve za zavezniške vojake (AS II, PNOO, 10/II, Poročilo SNG...)⁵

Po drugi strani je ZVU motilo, da se gledališče ni omejevalo zgolj na kulturno dejavnost, temveč je tudi jasno izkazovalo politične zahteve po priključitvi k Jugoslaviji in kritiziralo zavezniško upravo z istimi argumenti kot uradna slovenska oblast (cf. Delak, 1945/46, 81-85). Gledališče je bilo pravi politični aktivist, saj so prireditve in delovanje usklajevali s politično borbo Slovencev za priključitev k Jugoslaviji, ob prireditvah pa je imel Danilo Turk politične govore, ki niso bili najbolj po volji oblastem v Coni A. Ob predstavi v Bovcu 26. februarja 1946 je prišlo celo do manjšega zapleta s civilno policijo, ki je hotela Turka odpeljati na policijsko postajo, češ da se je žaljivo izražal o zaveznikih. Toda aretaciji so se složno uprli vsi člani ansambla SNG, incident pa je pomiril *"tamkajšnji guverner, ki je vso zadevo mirno rešil"*, in *"se je celo tov. Jocu opravičil za incident"* (AS II, PNOO, 10/II, Poročilo SNG...). Ferdo Delak je SNG imenoval kar *"dobra Agit-prop skupina"*. Gostovali so po številnih krajih Cone A, na predlog Modesta Sancina, vodje gledališča v sezoni 1946/47, da bi šli v cono B, kar bi lahko s tem napolnili blagajno, pa je Danilo Turk odgovoril: *"Kar se našega gostovanja tiče, je treba skrbeti predvsem za cono A, npr. za Soško dolino, Brda. (...) Finančni moment ni*

5 Glej tudi članke v GL SNG Trst, sezona 1945/46.

toliko važen, da bi se preveč vezali na gostovanje v Postojni in coni B" (Gabrič, 1990, 143).

Ocene delovanja gledališča so se v različnih slovenskih časnikih močno razlikovale. V tisku osvobodilnega tabora so poudarjali politično vlogo gledališča, medtem ko so bile v Glasu zaveznikov ocene zgolj umetniške narave. Njihov avtor je bil Jože Peterlin, begunec iz Slovenije, ki je opozarjal tudi na občasno preveč očitno tendencioznost v programu. V oceni *Andante patetica* Vitomila Zupana, ki je bil v Trstu premierno uprizorjen 7. decembra 1945, se je npr. ozrl tudi na polemike iz prejšnjih desetletij med Josipom Vidmarjem (leta 1945 predsednikom izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije!) in katoliškim krogom o svobodi umetniškega ustvarjanja ter zapisal: *"Če bi sodili 'Andante patetico' po nekdanjih Vidmarjevih kriterijih, bi morali to delo že apriori odkloniti. Zakaj v tej umetnosti je idejni poudarek tako močan, kakor ga do sedaj še nikdar ni bilo v slovenski umetnosti"* (Peterlin, 1990, 21).

Prireditve SNG za Trst in Primorje so si lahko primorski Slovenci iz Cone A množično ogledovali, kar pa ne velja za drugo pomembno tržaško umetniško ustanovo tistega časa, o katere delovanju je le malo znanega. V letih 1945-46 je namreč deloval tudi Tržaški filharmonični orkester (Orchestra filarmonica triestina), ki pa sploh ni nastopal v Trstu. Njegov predhodnik je bil med vojno ustanovljeni orkester Radia Trst, v katerem so začeli ilegalno delovati sodelavci OF, ki so dosegli, da se je orkester kot celota opredeljeval za jugoslovansko stvarnost in po maju 1945 sodeloval z vodstvom slovenskega osvobodilnega gibanja. Po odhodu jugoslovanske vojske iz Trsta so hotele zavezniške oblasti preurediti tržaško glasbeno življenje in avgusta 1945 so združile radijski orkester z orkestrom gledališča Verdi v Tržaški filharmonični orkester. Domoval naj bi v gledališču Verdi, vzdrževala naj bi ga ZVU, ki je umetniško vodstvo zaupala Cesareju Barisonu. To bi precej omejilo politični vpliv projugoslovanske skupine in razbilo enovit umetniški kolektiv, zato se je večina članov orkestra zatekla v Jugoslavijo, najprej v Zagreb in nato v Ljubljano. Tu so ga "posvojili" kot svojega, mu pustili precej proste roke pri delovanju, zanj finančno poskrbeli in skušali vse čim bolj propagandno izkoristiti kot še en dokaz upravičenosti slovenskih zahtev do Trsta. Še posebej pomembno pri tem je bilo, da je bil orkester nacionalno mešan, saj so v njem prevladovali Italijani, Slovencev je bilo ob začetku koncertne sezone decembra 1945 med 70 člani 28, pa tudi v vodstvu in med solisti so bili ljudje tistih narodov, ki naj bi složno živeli v jugoslovanskem Trstu. Pianist Bruno Degrassi, violinist Karlo Rupel (oba tudi člana ožjega vodstva filharmonije) in čelist Dante Barzano so bili najpomembnejši solisti orkestra, ki ga je vodil dirigent hrvaškega rodu Jakov Cipci (Kulturna pobuda..., Glas zaveznikov, 1945; Tržaški filharmonični orkester, Delavska enotnost 1945; Cvetko, 1946).

Vzdrževanje Tržaške filharmonije s strani slovenskega ministrstva za prosveto je bilo povezano z velikimi stroški za člane filharmonije, njihove družine, ki so živele v

Julijski krajini, in prostore za vadbo in koncerte v Unionski dvorani v Ljubljani, kjer so začeli nastopati decembra 1945. V božično-novoletnem času so šli glasbeniki na petnajstdnevni dopust v Cono A in severnoitalijanska mesta k svojim družinam, sredi januarja 1946 pa so se znova zbrali v Ljubljani. Šef odseka za glasbo slovenskega ministrstva za prosveto Pavel Šivic je ob tem, da so bili člani, povečini Italijani, doma in da so se njihove vrste po povratku še pomnožile, poudaril: *"Propagandni efekt tega organiziranega povratka je za nas neprecenljiv. Prav tako neprecenljiv bo umetniški efekt, ki ga bo delovanje tega prvovrstnega orkestra pokazalo s koncertnimi nastopi do junija meseca"* (AS, MP LRS, 17. 1. 1946).

Tržaška filharmonija je bila po pogodbi dolžna pripraviti po šest koncertnih večerov mesečno. Program sta skupno sestavila vodstvo filharmonije in glasbeni svet pri ministrstvu za prosveto Slovenije. Na program je tako ob prevladujoči italijanski in klasični glasbi prišlo tudi več slovenskih del in je npr. ob izvajanju del Marjana Kozine taktirko prevzel kar Kozina sam.

V povojni Sloveniji je Tržaška filharmonija odigrala dve pomembni vlogi. Umetniška je bila v pomoči pri obnavljanju glasbenega življenja v Sloveniji, pogosto pa so v političnih krogih omenjali tudi njeno propagandno vlogo. Ta je bila očitno precejšnja, saj si je slovensko ministrstvo za prosveto zaradi velikanskih stroškov, povezanih z njenim vzdrževanjem, prizadevalo za njihovo znižanje tudi na način, ki za ostale kulturne ustanove ni bil v navadi. Pritiskali so na vodstvo unionske dvorane, naj zniža postavko za uporabo dvorane (AS, MP LRS, 3, 29. 12. 1945), ministrstvo financ FLRJ pa zaprosili, naj *"napravi za koncertne nastope orkestra Tržaške filharmonije utemeljeno izjemo in jih oprosti vseh taks in davkov."* Ta sredstva so namreč porabili izključno za stanarine članov filharmonije, ki v Ljubljani niso imeli stanovanja. Če bi ostali brez tega, so poudarili v ministrstvu za prosveto Slovenije, *"bi bil ogrožen nadaljnji obstoj Tržaške filharmonije v Ljubljani, kjer ji ne moremo nuditi brezplačnih stanovanj. S tem bi prenehalo njeno edinstveno kulturno in politično propagandno delovanje pri nas, njeno odlično izvajanje domačih in svetovnih avtorjev, njeni nastopi v okviru sindikatov in njena manifestacija skupnosti Trsta in Jugoslavije"* (AS, MP LRS, 3, 7. 2. 1946).

Po približno tridesetih koncertih v Sloveniji, od tega več kot polovica v Ljubljani, se je Tržaška filharmonija podala še na gostovanje v Srbijo (AS, MP LRS, 3, 8. 6. 1946). Na prvem koncertu v Beogradu je bila 16. maja 1946 med poslušalci tudi številna politična publika, ob jugoslovanski zastavi pa sta dvorano krasili še zastavi mesta Trst in italijanska zastava s peterokrako zvezdo. V imenu Tržaške filharmonije je publiko v italijanščini nagovoril Bruno Degrassi, močan politični poudarek besed pa opozarja, da verjetno ne gre za njegove izvirne misli, temveč da je le prebral tisto, kar so sestavili v agitpropu. Degrassi je dejal: *"Na svojem potu po Jugoslaviji ima Tržaška filharmonija čast, da se izpolni velika njena želja - koncert v prestolnici tistega naroda, ki je med prvimi šel v borbo proti fašistični tiraniji. Na svoji poti*

skozi mesta in vasi, velike in male, smo povsod hoteli ponesti duh delovnega ljudstva Trsta. Borili smo se skupaj z Jugoslavijo in mi smo za jugoslovansko rešitev vprašanja Trsta. Mi, Italijani, tržaški demokrati, želimo, da se naše vprašanje reši v jugoslovanskem smislu. Prepričani smo, da ni to važno le zaradi naše ekonomske obnove, temveč tudi zato, ker verujemo besedam vašega - upam, da bomo kmalu lahko rekli tudi našega - maršala Tita, da je v Jugoslaviji vprašanje nacionalne pripadnosti svetinja. Še danes mora delavski narod Trsta klicati 'Smrt fašizmu', ker tam fašizem še ni mrtev. Naj vam naša muzika tolmači zahtevo Trsta: Mir, svoboda in edinstvo" (Kozina, 1946, 3).

Toda na turneji se je že začel razpad te kratkotrajne ustanove. Negotova usoda filharmonije, povezana z eksistenčnim vprašanjem družin številnih njenih članov, je posameznike spodbudila, da so začeli na lastno roko sklepati pogodbe in aranžmaje z raznimi ustanovami v Jugoslaviji in zunaj nje. Tako je odpadel temeljni politični vzrok za njen obstoj, namreč da ji je "vlada FLRJ omogočila bivanje v Jugoslaviji s tem namenom, da se - ko nastanejo ugodne prilike - kot celota vrne v Trst in tam deluje dalje in se dalje bori proti ostankom fašizma. S sprejetjem statuta za svobodno mesto Trst je nastopil trenutek, ko Filharmonija v Trst lahko odide", je menila decembra 1946 jugoslovanska vlada, a hkrati ugotavljala, da pri članih ni več prave volje delovati kot celota. Zato je s 15. decembrom 1946 Tržaško filharmonijo razpustila (AS, MP LRS, 3, 12. 12. 1945).

Tisti glasbeniki, ki so hoteli ostati v Jugoslaviji, so brez težav dobili službo v orkestrih, saj je v njih občutno primanjkovalo kakovostnih reproduktivnih glasbenikov. Prejeli so plačo do konca leta 1946 in so se morali nato javiti na novem službenem mestu. Dirigent Jakov Cipci se je z delom ansambla preselil v veliki orkester Radia Ljubljana, iz katerega so nato leta 1947 ustanovili Slovensko filharmonijo, ki je imela prvi koncert 13. januarja 1948 v unionski dvorani (Klemenčič, 1988, 78), ki jo je prej zasedala Tržaška filharmonija. Ta, čeprav imenovana po mestu Trst, ni imela večjega umetniškega pomena za Julijsko krajino. Za to območje je bila zgolj propagandno sredstvo jugoslovanskih oblasti in skriti adut, ki pa ga niso utegnili potegniti iz rokava. Gledano iz umetniškega zornega kota pa je bil njen veliki pomen v krepitvi koncertnega življenja v Sloveniji in posredno tudi pri prvih korakih na novo ustanovljene Slovenske filharmonije.

Tako kot v političnih in gospodarskih zadevah so bili tudi ob oživljanju slovenskih kulturnih ustanov na Primorskem odnosi med različnimi oblastnimi organi pogosto zelo zaostreni. Slovenci so se ločevali po svojem odnosu do osvobodilnega boja, pri obeh straneh, osvobodilni in protikomunistični, pa je bila pogosto opazna precejšnja mera netolerantnosti. Svojo vlogo pri tem je v Coni A odigrala tudi ZVU, ki je ob nasprotovanju zahtevam uradnih slovenskih oblasti pogosto prizadela občutljivost Slovencev pri jezikovnih in kulturnih vprašanjih. ZVU je v pogovorih s slovenskimi kulturnimi ustanovami zagovarjala stališče, da do podpisa mirovnega

sporazuma ne more spreminjati uveljavljenih načel, to pa je slovenska stran ostro kritizirala, saj je menila, da takšno stališče le obuja fašistično zatiranje slovenske besede. Iskanje prostorov za nastope slovenskih kulturnih ustanov, izdajanje dovoljenj za nastope in potrjevanje učiteljev za nove slovenske šole so tako spremljali številni dopisi in intervencije na obeh straneh, administrativne poti, ki bi bile v normalnih pogojih življenja lahko na hitro rešene, pa so se vleklye v nedogled.

Prav nazoren primer takšnih administrativnih zavlačevanj je bil, denimo, v primeru, ki je dvignil veliko prahu med slovensko kulturno srenjo. Zgodil se je resda zunaj Julijske krajine, v Vicenzi, kjer je italijanska policija v začetku septembra 1945 aretirala tri profesorje ljubljanske univerze, dr. Antona Peterlina, dr. Antona Kuhlja in Antona Moljka, ki naj bi v Italiji kupili tehnične stroje za potrebe univerze. Ker pri sebi niso imeli ustreznih dokumentov o izvoru denarja, so jih obtožili, da so agentje, denar pa da imajo za širjenje komunistične propagande. Iz Ljubljane in Beograda so intervenirali pri zavezniških vojaških oblasteh za Julijsko krajino in za Italijo, toda zaradi medsebojnega nezaupanja se je stvar vlekla več mesecev, trojica univerzitetnih profesorjev pa je med tem prebivala najprej v ječi in nato v internacijskem taborišču. Šele po več kot treh mesecih in številnih diplomatskih intervencijah je britansko veleposlaništvo iz Beograda 15. decembra 1945 pristojne jugoslovanske oblasti obvestilo, da je bilo izdano povelje, naj se trije profesorji ljubljanske univerze takoj izpuste na svobodo (AS, PV LRS, 4, 85/45).

Slovenska oblast in oblastne politične organizacije so k zapletom pripomogle s prevelikim poudarjanjem ideološke naravnosti kulturnega ustvarjanja, ki v Julijski krajini še ni prišla v tako utilitarne tokove kot v Sloveniji. Toda prevelika politizacija kulture in njeno izkoriščanje v propagadne namene je sprožilo negativen odmev pri zaveznikih. Šolski načrti, programi društev, tržaško gledališče, filharmonija in druge kulturne ustanove pod okriljem pristašev osvobodilnega gibanja so sicer bolj poudarjale protifašistično naravnost, toda izpod tega površja je marsikje pokukala tendencioznost in propagandizem. Programe so pregledovali v pristojnih političnih organih na Primorskem in v Ljubljani, kar naj bi jim dajalo ustrezno politično smer. Kot primer naj navedem, kako je aprila 1946 Edvard Kardelj naročil Borisu Kidriču, naj bodo pozorni na sestavo programa pevskega zbora Srečko Kosovel, ki se je odpravljaj na gostovanje po Primorski: "*Program mora biti jugoslovanski, predvsem partizanski. Akcent na Julijsko krajino. Ti sam preglej program, eventualno naj dirigent pride za en dan k meni na razgovor*" (AS, PV LRS, 24, 12. 4. 1946).

Druga slovenska politična stran, protikomunistična, je bila vsaj na začetku bolj na obrobju, saj so se skušali tudi zavezniki dogovarjati s predstavniki Titove Jugoslavije, ki so bili člen protifašistične koalicije. Šele neuspešnost pogovorov s temi in razraščanje hladne vojne, v kateri je bilo eno od pomembnih žarišč prav tržaško vprašanje, je dvignila na površje tudi vse več kulturnih ustvarjalcev iz begunskih krogov. Ti so bili med seboj dokaj heterogeni, od sodelavcev Rupnikove uprave na

področju šolstva in kulture v zadnjih letih vojne do povsem nevtralnih ustvarjalcev. Do hujših nesoglasij med obema političnima poloma je prihajalo tudi po razdelitvi Julijske krajine in ustanovitvi Svobodnega tržaškega ozemlja. V Radiu Trst II je, na primer, prišlo do popolnega preloma med slovenskimi sodelavci februarja 1949, ko je več uslužbencev in sodelavcev naenkrat odpovedalo nadaljnje sodelovanje. Za pristaše osvobodilnega gibanja to ni bil več slovenski radio, temveč "*angloameriški slovensko govoreči radio*" (Turk, 1991, 47).

ZVU je k nesporazumom pripomogla s svojim nerazumevanjem slovenske občutljivosti za lastni jezik in kulturo. Težave, ki jih je, denimo, imelo SNG za Trst in Primorje pri iskanju lastne dvorane, niso mogle pri gledališčnikih puščati drugačnih občutkov kot užaljenost in prizadetost. Legalistično stališče, ne glede na to, da je bilo upravičeno in da so zavezniške oblasti od njega najbolj odstopile ravno pri vprašanju slovenskih kulturnih ustanov, je bilo kljub vsemu tudi zavora za reševanje številnih težav, ki bi lahko bile v drugačnih razmerah hitro rešene. Slovenci, pristaši osvobodilnega gibanja, ki so v dogodkih maja 1945 videli možnost za oživetev slovenske kulture na Primorskem, so v ZVU in njenih odločitvah pogosto, in to ne povsem brez razlogov, videli ovire za uresničevanje ciljev, zaradi katerih so se borili proti Italiji. Tudi ocene pristojnih častnikov zavezniške uprave, da gre v številnih primerih za politizacijo kulture, so bile pogosto prenačljive. Pri tem so jih podpirali tudi v slovenskem protikomunističnem taboru, kjer so bolj neposredno govorili kar o komunistični propagandi. Vsi pa so ob tem pozabljali, da bi to lahko bilo tudi povsem iskreno občutenje ljudi, ki so pod fašizmom trpeli in ki so se oprijeli osvobodilnega gibanja in njenih idej ravno zaradi želje po uveljavljanju slovenstva in po priključitvi k matični domovini. Odprtost, s katero so Primorci dočakali slovensko besedo v kulturnem ustvarjanju, pa je bila dokaz, da vse skupaj ni mogel biti zgolj sad propagandne akcije jugoslovanskih komunistov.

Primorci so predolgo čakali na pravico do slovenske besede, da bi si jo znova pustili odvzeti. Poročila iz Primorske so že iz vojnih let poudarjala "*elementarno ljudsko navdušenje za prosvetno življenje*" (AS II, PA, 469a/II, 2), klici po pomoči iz matične domovine pa so se vrstili iz dneva v dan. Iz zalog starih knjig iz Slovenije, ki so jih prodajali po močno znižanih cenah, je bil v letih 1945-46 največji kos odmerjen Primorski (Obzornik, 1946, 3/4), pa še vedno je bilo slišati pripombe, da to še zdaleč ne zadostuje. Slovenski pisatelji so bili naravnost navdušeni nad obiskom literarnih nastopov na Primorskem in predsednik Društva slovenskih pisateljev Miško Kranjec je zapisal: "*Še nikdar se ni zgodilo, da bi slovenski književnik kakor zdaj recitiral kmečkim množicam in težko si je predstavljati, da bi kdaj kmečke množice kakor se je zgodilo na Primorskem v takem številu privrele poslušat lepo besedo, slovensko kulturo*" (ADSP, 12. 6. 1946). Tudi vodstvo SNG za Trst in Primorje je poročalo, da so bile predstave v Trstu povečini razprodane, na gostovanjih po Coni A pa jih "*naše ljudstvo bodisi v Soški dolini ali v Brdih, na Krasu ali v Istri,*

sprejema povsod z velikanskim navdušenjem" (AS II, PNOO, 10/II, Poročilo SNG...). Igralka Nada Gabrijelčič pa je opisala tudi prav ganljivo srečanje v Nabrežini, kjer so pred predstavo starejše ženice prišle do Angele Rakarjeve, glavne igralka v večerni prireditvi, in jo solznih oči vprašale: "Ali boste zares slovensko igrali? Ali je to res? Ali bomo v resnici to doživele?" (Gabrijelčič, 1945/46, 110-111).

Oživljanje slovenske kulturne ustvarjalnosti je tako ob številnih težavah in političnih zdrahah spremljalo tudi navdušenje Slovencev, ki so lahko znova slišali in brali slovensko besedo brez strahu, da bi morali za to odgovarjati pred sodiščem. Kljub številnim problemom so konec koncev kot nesporno dejstvo ostale slovenske šole, slovenski časopisi, slovenščina v tržaškem radiu in tržaško slovensko gledališče.

SLOVENIAN CULTURAL INSTITUTIONS IN THE PRIMORSKA REGION BETWEEN THEIR CULTURAL AND POLITICAL MISSIONS

Aleš GABRIČ

Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SUMMARY

At the end of the war the authorities in the Primorska region tried to provide the Slovenians (and the Croatians) with their cultural rights, which had previously been ignored by the fascist regime, with use of their mother tongue in various public and educational institutions.

The assertion of the Slovenian language in these institutions (schools, newspapers, radio, theatre) started during the war after the capitulation of Italy, with endeavours on both Slovenian political poles, on the liberation and counter-revolutionary ones.

There were significant differences in reviving the Slovenian cultural activity between zone A and B of the Giulia region. In zone A, the Allied Military Administration recognized the results of the efforts of both political poles, whereas in zone B the new Slovenian government recognized only the successes of the liberation movement. It adapted the school system and the activities of cultural institutions to the system in mother Slovenia. At first such utilitarianism and bias in culture was not felt in the Primorska region as much as in Slovenia/Yugoslavia under the leadership of communists.

In zone A, the AMA diverged from the legal standpoint that it was not allowed to interfere in the established legislation before signing the peace treaty, in the issues of culture. In the revival of education and cultural institutions the AMA consulted both Slovenian political poles, but due to the increasing cold war and partially also due to

the great ambitions of the representatives of liberation movement, it gradually started to lean towards the opponents of the communist regime in Yugoslavia.

VIRI IN LITERATURA

- AS II** - Arhiv Republike Slovenije, Dislocirana enota I, PA - Partizanski arhiv, 526/I, 2. Dopis Odseka za prosveto Predsedstvu SNOS, 14. 4. 1945.
- AS II**, PNOO - Fond Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Primorsko, 10/II. Poročilo o stanju slovenskega šolstva v coni A, 8. 10. 1946
- AS II**, PNOO, 10/II. Eno leto ZVU na področju šolstva; sejni zapisniki Prosvetne komisije PNOO.
- AS II**, PNOO, 10/II. Poročilo SNG za Trst in Primorje.
- AS II**, PA - Partizanski arhiv, 469a/II, 2.
- AS**, MP LRS - Fond ministrstva za prosveto LRS, 47, 3042-46.
- AS**, MP LRS, 67, 4893/1-47.
- AS**, MP LRS, 3. Dopis oddelka za kulturo MP LRS ministrstvu financ FLRJ, 7. 2. 1946.
- AS**, MP LRS, 3. Dopis ministrice Lidije Šentjurg delegatu MP LRS pri Tržaški filharmoniji Edvardu Rudežu, 12. 12. 1946.
- AS**, MP LRS, 3. Dopis L.M. Škerjanca, M. Poliča, P. Šivica in B. Adamiča ministru za prosveto, 29. 12. 1945.
- AS**, MP LRS, 3. Pavel Šibic: Referat o finančnem položaju Tržaškega filharmoničnega orkestra, 17. 1. 1946.
- AS**, MP LRS, 3. Pavel Šivic: Poročilo odseka za glasbo ministrstva za prosveto v Ljubljani, 8. 6. 1946.
- AS**, MP LRS, 23. Statistični pregled osnovnega šolstva na vsem slovenskem ozemlju.
- AS**, PV LRS - Fond predsedstva vlade LRS, 4, 85/45.
- AS**, PV LRS, 24. Depeša Kardelja Kidriču, 12. 4. 1946.
- AS**, CK ZKS III - Fond centralnega komiteja ZKS III, 25. Poročilo o Primorski.
- ADSP** - Arhiv Društva slovenskih pisateljev. Miško Kranjec: Referat o delu in nalogah DSK, poročilo predsednika na 2. občnem zboru, 12. 6. 1946.
- Benedetič, A. (1981):** Pot do slovenske univerze. Ljubljana.
- Cvetko, C. (1946):** Tržaška filharmonija pri nas. Tovariš, II, 1.
- Delak, F. (1945/46):** Igra, ki ni na našem repertoarju (datirano 1. 1. 1946). GL SNG, 4.
- Gabrič, A. (1990):** Oživljanje kulturne dejavnosti na Primorskem v očeh slovenske kulturne politike. Primorska srečanja, XV, 104-105.
- Gabrijelčič, N. (1945/46):** Kramljanje o naših gostovanjih. GL SNG, 4.

- Gale, J. (1996):** Igralci so prišli. Novo mesto.
- Geržinič, A. (1972):** Pouk v materinščini - da ali ne?. Buenos Aires.
- Geržinič, A. (1983):** Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU. Buenos Aires.
- Glas zaveznikov, I, 41, 6. 8. 1945.**
- GL SNG - Gledališki list Slovenskega narodnega gledališča za Trst in Primorje, 1.**
- Goriški letnik, 18, Lovrenčičev zbornik. (1991). Nova Gorica.**
- Izjave polkovnika Bowmana. Glas zaveznikov, I, 77, 18. 9. 1945.**
- Izjava - Srečko Baraga. (1945). Glas zaveznikov, I, 78, 19. 9. 1945.**
- Klemenčič, I. (1988):** Slovenska filharmonija in njene predhodnice. Ljubljana.
- Košuta, J. (1945/46):** Slovensko gledališče v Gorici. GL SNG, 1.
- Kozina, M. (1946):** Tržaška filharmonija v Beogradu. Slovenski poročevalec, VII, 119, 24. 5. 1946.
- Kulturna pobuda ZVU, Ustanovitev tržaškega filharmoničnega orkestra. Glas zaveznikov, I, 44, 9. 8. 1945.**
- Nekaj pripomb k našemu prizadevanju za gledališko dvorano. GL SNG, 1945/46, 1. Obzornik, I, 1946, 3-4.**
- Odgovori na pereča vprašanja. Glas zaveznikov, I, 41, 6. 8. 1945.**
- Pahor, D. (1974):** Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem 1943-1945. Trst.
- Pahor, D. (1979):** O ljudskošolskih učnih načrtih Zavezniške vojaške uprave (1945). Goriški letnik 6 (Juvančičev zbornik). Nova Gorica.
- Pavlič, S., Smolej, V. (1981):** Partizansko šolstvo na Slovenskem. Ljubljana.
- Pereča vprašanja Julijske krajine. Glas zaveznikov, I, 35, 30. 7. 1945**
- Perovšek, F. (1995):** Moja resnica. Ljubljana.
- Peterlin, J. (1990):** Slovensko tržaško gledališče 1945-1974. Trst.
- Polkovnik Bowman o ukinitvi "Primorskega dnevnika". (1945). Glas zaveznikov, 155, 18.**
- Sestanek tržaških učiteljev. Glas zaveznikov, 102, 17. 10. 1945.**
- Slovensko šolstvo pod ZVU. Glas zaveznikov, 195, 5. 2. 1946.**
- Šumi, I., Venosi, S. (1995):** Govoriti slovensko v Kanalski dolini. Trst.
- Tretja tiskovna konferenca. Glas zaveznikov, I, 47, 13. 8. 1945.**
- Tržaški filharmonični orkester. Delavska enotnost, I, 32, 21. 12. 1945.**
- Turk, L. (1991):** Glas v ... etru. Trst.
- Uradni list ZVU, 12, 15. 2. 1946.**
- Urednik "Primorskega dnevnika" obsojen na 200.000 lir denarne kazni. Glas zaveznikov, II, 320, 4. 7. 1946.**
- Vzgojna politika Zavezniške vojaške uprave. Glas zaveznikov, II, 441, 25. 11. 1946.**

Zorn, T. (1979): Zavezniška vojaška uprava in šolstvo v slovenskem Primorju leta 1945. Goriški letnik 6 (Juvančičev zbornik). Nova Gorica.

Žagar, B. (1946): Naše kulturno poslanstvo. Razgledi, I, 1.